

MISKOLCZY ÁMBRUS

A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája¹

A neorevizionizmus – talán – abból az igényből is fakad, hogy a – Lucian Boia kifejezésével – „dramatizált történelmet” dedramatizáljuk, és tanuljunk meg mítoszainkkal élni, ahelyett, hogy mítoszokban tengődünk. Bár nem illik személyes élményekkel előhozakodni, mégis két kis anekdotaszzerű mozzanat jól érzékelteti a múltunkhoz való viszony összetettségét és múltunk megjelenítésének kockázatait, egyszerűen a dráma jelenlétét. Amikor egyik kedves atyai barátomnak jeleztem, hogy Kossuthról írnék, így fakadt ki: „Hagyjátok már békén Kossuthot, ő már egyáltalán nem érdekes, a kultusza viszont igen.” Atyai barátom egyébként a magyar liberalizmus egyik legkiválóbb ismerője. A másik, szintén kiváló szakember akkor fakadt ki, amikor megjelent Péter László *Vaskalaposok és óvatos revizionisták* (Aetas, 2002. 2–3. sz.) című cikke, pontosabban részben hasonló című angol cikkének magyar fordítása: „Csodálom, hogy közölték; nem kellett volna közölni. Ez a cikk vitatja forradalmunk jogosságát.”

Így igaz – legalábbis részben. Már-már ez a nyugati historiográfiai revizionizmus lényege: a forradalom önmagában nem legitimáció forrása. Pontosabban a forradalom önmagában legitim, nincs szükség jogi típusú legitimálásra, már azért sem, mert mindenki maga magát tartja „törvényes alapon” állónak. A forradalom nem *optima lex*, hanem inkább *pessima*. Igaz, az ember politikai állat. Amit Nicolae Iorga oly találóan írt a középkorról – „az egész világ legitimációk után járkal” –, minden korra igaz. A revizionisták is ezt tették. Lafcadioval valami új köszöntött be, ő már posztmodern jelenség, és a neorevizionizmusnak is van olykor némi posztmodern mellékíze. (Lafcadio az action gratuite példamutató hőse, amikor – csak úgy, minden racionális indíték nélkül – kidobja a vasúti kupéból az egyik utast. Igaz, André Gide találta ezt a paradigmát a *Pénzhamisítók* című regényében. De ez eset is érzékelteti, hogy az irodalom gyakran előrejelzi az ún. életet.)

A magyar neorevizionizmus, mint téma talán megér egy hosszabb misét. Nemes pedig-réje van, hiszen a magyar historiográfiai liturgia prelúdiuma már szinte Világos után felhangzott.

¹ A jelen dolgozat Bukarestben, a Magyar Köztársaság Kulturális Központjában immár hagyományos márciusi kerekasztal beszélgetésen elhangzott egyik vitaindító előadás magyar változata. (Az első előadást Pelyach István tartotta a Kossuth-kultusz historikumáról.) Az olykor talán sarkított-nak vagy provokatívnak tűnhető fogalmazás a *genius locival* is magyarázható, hiszen szellemes emberek társaságában az ezeréves magyar nemzeti becsület védelme érdekében is le kell vetni a historiográfiai unalom kemény páncélját, és némileg alkalmazkodni kell a román írónia-igényhez, amelyből egyébként nagyszerű művek is sarjadtak. A netán frivolnak tetsző ötleteket a következő, újabb keletű munkáimban dolgoztam ki vagy jeleztem és jelzem majd: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999.; „A Führer olvas”. Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.; *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán*. Budapest, Universitas Kiadó, 2000.; *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfü Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.; *Gyulay Lajos és világa* (Csetri Elekkal, megjelenés alatt); *Historiográfiai fények és illatok* (tanulmánykötet, előkészületben); *Eposz és történelem (Egy román „poemation”, a Cigányiász világában)* (Előkészületben); *Hajnal István Kossuth-képe*. (Előkészületben). A bukaresti előadás során javasoltam Péter László cikkének és az esetleges vitának román kiadását is.

Kemény Zsigmond az első igazi nagy revizionista. Ő a mi Dosztojevskijünk, kissé biedermeier-szerű figura, de Lukács György nem ezért utálta regényeit, amelyeket a szocialista realizmuson is megedződött és már egyre kevésbé kifinomult sznobizmussal röviden lefanyalgott, mert alighanem a fanatizmus keményi anatómiája nem tetszett immár egyértelmű igazságokra sóvárgó lelkének, nem is szólva a benne is dolgozó ideológiai cenzorról, akit azért szerencsére olykor sikerült kijátszania. Kemény nagyszerű újságíró, a mából visszatekintve annak még erkölcsös is, bár a politikai amoralitást több szinten is művelte. 1849 áprilisának elején aláírta a Radikál Párt köztársaságot követelő programját, aztán, miután Kossuth Lajos kezdeményezésére a nemzetgyűlés kinyilvánította Magyarország függetlenségét, Görgei Artúrnál tapogatózott ő is, miként lehetne Kossuth ellen fellépni, és már a tábornok szürös pillantásától elrettent, annyira tartott a katonai diktatúrától. Ezek után nem csoda, hogy Kemény még füllent is, ha kell. Egyik hirdetője azon szépirodalmunkban előkelő, történetírásunkban szerényebb helyet foglaló pletykának, mely szerint Kossuth, amikor 1849 márciusában kitüntette volt Görgeit, akkor az úgymond nőies alakú elnök a nemzet nevében bocsánatot kért volna a szilárd és férfias katonától. A valóságban Kossuth inkább megfeddte Görgeit, mondván, szerencsének tartja, hogy „a sors urnájából” kihúzta Görgei Artúr nevét, és ezzel érzékeltette a polgári hatalom és a katonai vezetés közötti hierarchiát. Amit George Călinescu a 48-as román emlékirat-irodalomról ír, ránk is vonatkozik: „Mind hazudnak és ellentmondanak egymásnak.” Persze mindenki a maga módján és mértéke szerint. A tét nagy volt. Kemény Zsigmond a magyar liberalizmus utóvédharcát vívta, amikor Kossuthot démonizálta, méghozzá olyan röpiratokban, amelyek méltán állíthatók Marx azon híres brosúrája mellé, amely III. Napoleón hatalomátvételt elemzte. Igaz, Kemény antik műveltségét bravúrosabb módon kamatoztatta, nyilván e téren műveltebb is volt, és míg Marx hatalmas füstfelhőkbe burkolózva építette fel saját világát, másokét pedig le, Kemény a budai hegyek hajnali sétáiban próbálta fejét kiszellőztetni és könnyíteni lelkiismeretén. Tézisei: a magyar nép józan monarchista, Kossuth a nagy csábító és az intézmények Dzsingisz kánja, ékes szavaival vitt a tragikus eseménysorozatba, amelynek jelentőségét már azért is jól érzékeltette Kemény, hogy a neoabszolutizmust jobb belátásra bírja, miközben talán maga is tisztában volt az ellenforradalom önpusztító logikájával, ami azért mégis remény forrása lehetett.

Ezt a Kemény-féle pragmatikus revizionizmust jól kiegészíti az elméleti. Ma is nagy szellemi élmény az, ahogy Eötvös József a forradalom jelszavainak, illetve a század uralkodó eszméinek – szabadság, egyenlőség, testvériség – ellentmondásait elemzte. A magyar politikai gondolkodás és önreflexió csúcspontja vagyunk.

A 20. század a revizionizmus hullámvölgyébe visz bennünket. A magyar forradalom a szociáldemokráta Szabó Ervin izgalmas poszthumusz művében már inkább valamiféle nemesi felkelés, mintsem az angol vagy francia polgárság forradalmaival párhuzamba állítható jelenség. A hajdani fejlemények komplexitását sok vonatkozásban nagyszerűen megragadó mű Szabó Erviné, csak hogy már a nyugati mércéjéről kiderül, hogy alapvetően rossz, így alkalmazása sem lehetett igazán eredményes. Az 1918–19-es forradalmak után az elemzést felváltotta az átértékelés – a szellemtörténet jegyében, az ún. történelmi materializmus ellenében. A szellemtörténet játékmestere Szekfű Gyula, akiről Magyarországon rekedt román kortársa, C. Sulica keserűen jegyezte meg magának, hogy ha tovább tart a kommunizmus, akkor tudós barátja megírta volna Magyarország kommunista történetét is. Erre valóban nem maradt idő, viszont a nagy magyar történetíró a bűnbakkereséssel összefonódó önvizsgálat és önmardosás jegyében pálcát tört a liberalizmus fölött. Kossuthot úgy démonizálta, hogy Széchenyi István lett a politikai cselekvés mércéje. Ugyanakkor az ars historicitát olyan magas szinten művelte Szekfű, hogy a reflexív történetírás egyik nagy alakja is lett, és még inkább az lett volna, ha kispolgári öngyűlöletét és antiarisztokratizmusát, amelyet részben II. Rákóczi Ferenc és – teljes pompájában – Károlyi Mihály ellen fordított, jobban mérsékelni tudta volna, miközben azért kereste az arisztokrata kegyeket, és így

nem véletlen, hogy gróf Klebelsberg Kunó, a legnagyobb magyar kultuszminiszter, aki iskolákat fel- és nem leépített, Kossuthot szinte több megértéssel méltatta, mint a historikus, vagy Bethlen István, aki 1927-ben, amikor Kossuth emlékét az országgyűlés törvénybe iktatta, példaként mutatta fel a magyar függetlenség harcosát.

Az 1950-es években a marxizmusnak nevezett korai nemzeti kommunizmus újra elővette a heroikus modellt, hirdette a függetlenségi eszmét, mivel a kisebb-nagyobb elvtársak harmadik világháborúra készültek és leplezni akarták az ország Szovjetuniótól való – elvtársi módon – testvériesen gyarmati függőségét. Kossuth – természetesen a maga kötelező osztálykorlátaival – Rákosi előfutára lett. Az 1848-as forradalom pedig polgári forradalom, amelynek félbemaradt polgári feladatait a KMP teljesítette, hogy aztán ezen szilárd alapról – miután magát átnevezte – átvezesse a népet a történeti fejlődés következő szakaszába – a végső boldogság (értsd: sokaknak a totális boldogtalanság) felé vezető úton: az ateisztikus örökkévalóságba, azaz: a semmibe.

1956 a magyar történelem géniuszának a revánja is, Kossuthé is. Nagy Imre, ha nem is volt olyan kezdeményező típus, vállalta sorsát. A megtorlás kegyetlenebb is lett, mint 1849-ben. Így aztán nem is születhetett olyan tragikus-végeposz, mint *A nagyidai cigányok*, mely a román *Cigányiás*nak *mutatis mutandis* méltó párja. 1956 után viszont Molnár Erik revízió alá vette a nemzeti kommunista hőskultuszt, és az átértékelés olyan szakmai álláspontok kikristályosodásával járt, amelyek magát a marxista szellemi mono(anti)kultúrát is kikezdték. Úgy látszik, még Clio útjai is kiszámíthatatlanok, és ebbe talán némileg belejárt-szott az is, ami az ún. szabad világban történt.

Nyugaton a helyzet megváltozott. A forradalom fogalma leértékelődött. Ez Hitlernek is érdeme. A német nyelvben a náci forradalom-demagógia után nem hangzik jól a szó, miná-lunk még ma is szívet dobant: forradalom, ha a nemzeti emelkedést és függetlenséget is magába foglalja. 1956 németül *Aufstand* és nem *Revolution*. Albert Camus már a második világháború alatt a lázadásban kereste az önmegvalósítás emberhez méltó módját. A törté-nészek esze ugyan lassabban jár, mint az emberi lélek finom rezdülései iránt fogékony író-ké, Clio napszámosai már hivatalból is óvatosabbak, de azért a revizionizmus nem késett.

François Furet-nek az 1970-es évek vége felé megjelent műve, *Gondoljuk át a francia forradalmat* a reveláció erejével hatott – legalábbis rám. Ebben a műben drámái erővel tárult fel a forradalmi demokratikus politikai kultúra kegyetlen mechanizmusának sok lényeges mozzanata; feltárult az, ahogy a paranoia és a rálicítálás átszövik ezt a modern kultúrát, egészen a tömegpusztító diktatúráig, amíg az ideológiával szemben nem győz az érdek. A forradalmi politikai kultúra olyan dilemmákat vet fel, amelyek napjainkban is élnek, mi-közben – több-kevesebb diszkrécióval vagy lármás hangoskodással – bízunk a demokrácia tartalékaiban. Furet fogalmi gondolkodásának, ironikus látásmódjának eleganciájához ké-pest Jonathan Clark már kissé parlagi, amikor az angol forradalmat felkelésként mutatja be, hogy az egész végül Norman Davies *Európa történetében* már mindkét oldalon hasonló fanatizmussal vívott véres polgárháború legyen, „alapvetően regionális jelentőségű tragé-dia”, amely azonban a modern állam kialakulásával járó jellegzetes konfliktusokat hoz. E-zzel oda a forradalmi pátosz, amely iránt azért mégis érzünk némi nosztalgiát. Gondoljunk arra, milyen bravúros módon jellemezte még Hajnal István az 1930-as évek derekán *Az új-kor történetében* az angol helyzetet: „szélsőségekben önmagát elfogyasztó forradalom” az 1640-nel induló folyamat, amelyet követhetett az 1688-as „hasznos forradalom”, aminek nyomán olyan alkotmány született, amely „Angliát egyetlen óriásvállalkozássá tette”. De úgy látszik, a modern történész-vállalkozók megpucolják a történelmi emlékezetet.

Mi tagadás, a német historiográfiai revizionizmus közelebb áll a szívünkhöz, hiszen a nyugat-német történészek azokat a liberálisokat rehabilitálták, akiket Marx és Engels – a mai bulvárszurnalisztika vulgaritását megelőlegezve – egyszerűen vénasszonyoknak mi-nősített. A revizionista szemléletben a hajdani liberálisok politikai „impotenciája” már erény és politikai érettség bizonyítéka, mert nem vállalták az önemésztő radikalizmust.

A nyugati revizionista történelemszemlélet – bár nem mondja vagy legalábbis nem hangosan mondja – sok szállal kapcsolódik Fernand Braudel szemléletéhez. A „konjunktúra embere” – hogy Immanuel Wallerstein kifejezésével éljek – erősen metaforikus fogalmakkal dolgozva három szinten próbálta megjeleníteni a történelmet, három történeti idővel dolgozva. A hosszú tartam, a konjunktúra és az esemény hármasságát hangoztatta. Azonban az események – Braudel szerint – csak por. Más szóval a forradalom csak hosszú távú folyamatba illesztve értelmezhető, eseményei a történelem pora. A porfelhő kavargásának azonban megvan a maga belső dinamikája – ha jól értjük azt, ahogy Furet folytatta Braudelt, amiről – tudtommal – egyikük sem nyilatkozott. Braudel strukturális történetének szinterei: az önellátás, a piacgazdaság és a kapitalizmus. Ezek strukturálják a teret: centrumra, félperifériára és perifériára. E két utóbbi – Braudel szerint – a purgatórium és a pokol. Ezzel megint hazaérkeztünk. Lássuk a magyar purgatóriumot! Lássuk, miként csipegettük a konjunktúra morzsáit, de azért önmagunk történelméhez híven, több-kevesebb tartással.

1848–1849 és Kossuth gyors 56-os revánsa után érlelődött a lassú reváns; a zajos és hivatalos ideológiai revizionizmus ellenében a csendes revizionizmus kezdett felfelé ívelni. Ennek már tanúi és haszonélvezői lehettünk. Például jó szólam volt értelmiségi és félertelmiségi körökben az, hogy Szabad György egyetemi előadásain reformkori retorikát éltet. Kevésbé jó szólam viszont az, hogy Szabad Kossuth könyve a kultusz folytatása lenne. Valójában, amit mondott és írt, az a magyar liberális demokrácia továbbéltetése és igenlése volt. 1989–90-ben aztán lassan ütött az igazság órája. Antall József politikai kezdeményesei és elszántsága kossuthi vonásokat is idéznek. Jobbközép pártot alapított egy mozgalmából, következetesen lépett fel a varsói szerződés és a KGST ellen, amikor a nyugati bölcsek még nagyobb óvatosságra intettek.

A történetírás és a politika, pontosabban a politikai kultúra ezernyi szállal kötődnek egymáshoz. Ahol komoly a történetírás, a politika is az. És ez fordítva is igaz. Nincs terünk felsorolni a historiográfiai komolyság termékeit, de jeleznünk kell, hogy azok az 1950-es évektől napjainkig tartó dokumentumkiadások mellett az 1848–49-es forradalom lényeges mozzanatait és színtereit olykor a legkülönbözőbb ideológiai hozzáállásból alapvetően magas szakmai szinten, propagandisztikus hazugságok és tudatos leegyszerűsítések mellőzésével vizsgálják, vizsgáljuk. Hagyomány és korszerűség igénye ötvöződik. A közvélemény is ezt várja.

Ennek az igénynek próbálunk eleget tenni, ahogy tudunk. Péter László is történetírásunkban szokatlanul radikális és a transzparencia követelményeit oly messzemenően érvényesítő eszmefuttatásában. Eredeti címének – *Old Hats and Closet Revisionists* – a valóságfedezete is kettős: J. Clark szemlélete és terminológiája. Innen az *old hat* és még sok minden. És valóban óvatosak vagyunk. Az ember soha sem lehet eléggé óvatos. Nem tagadom, olykor már kissé szinte félek is. Például akkor, amikor egyik barátom elmesélte, hogy a Széchenyi kontra Kossuth honi kultúrjav – Markó Bélának a kolozsvári színházban elmondott emlékbeszéde után – az egyik hallgató ajkán ily formát öltött, amikor ezen hallgató bölcsen hallgató cimborájának röviden összefoglalta a tanulságot: „Hallottad, mit mondott az a szemét arról a mocsokról?!”

Szavaink és kifejezéseink hamar elszakadnak tőlünk. Mivel ilyenkor némi nárcizmus még kötelességünk, és különben is – még emberek lévén – hajlamosak vagyunk rá, hadd hozzak személyes példát. Amikor egyik Kossuth-cikkemnek a következő alcímet adtam: „Hiúság megszállottja vagy emberarcú Robespierre”, akkor volt, aki tiltakozott, hogy egy gyilkossal emlegetem együtt, más pedig ezért gratulált: „Végre így is lehet írni Kossuthról!”

Valójában csak azt próbáltam érzékeltetni, hogy Kossuth miként érvényesítette egyszerre a képviseleti és a közvetlen demokráciát, némileg oly módon, ahogyan Robespierre is tette. Kossuth, akár csak Robespierre, a nagy válságok idején beteg volt, és miután elhangzott az utca szava vagy ítélete, újra átvette a kezdeményezést az országgyűlésben,

amely valóságos konventté alakult, és nem is tagadta, hogy nem riad vissza a konventesdítől és méltó akar lenni a hajdani nagy drámához, más szóval a francia forradalom példájához, amitől az ún. Európa akkor már éppen rettegett. Kossuth persze Robespierre-t zsarnoknak tekintette, és inkább okos egyensúlypolitikával játszotta ki az ellene is irányuló rálicitációs nyomást. Furet egyes jellemzései olykor szinte szó szerint illenek a magyar helyzetre, aminek oka az is, hogy a demokratikus kultúra egyetemes jelenség. Lamartine híres könyve, *A girondiak története* nem egyszerűen csak szerepjátszásra ösztönzött, hanem kifinomultabbá tette nálunk is a demokratikus kultúrát, amely az európai derevolúció közepette valóságos forradalomban valósította meg önmagát. Jellemző, hogy Kossuth a forradalom után egyik korabeli brosúrában csak azt a részt vágta fel, amely közte és Robespierre között volt – nem túl hízelgő, de azért érdekes – párhuzamot, természetesen az utólagos okosság jegyében. De hát a történésznek is kötelessége utólag okosabbnak lenni, különben nem lenne neorevizionizmus sem.

A magyar neorevizionizmus tézisei kemények. Péter László sok vonatkozásban finom rabulisztikával érzékelteti, hogy miért is nem indokolt „a magyarországi történészek által széles körben, mantraszerűen használt kifejezés [...] »a törvényes forradalom«,” mely kifejezés Deák István angol könyvének a címe is egyben, és a könyv itthon is nagy sikert aratott. Péter László szerint a magyar liberálisok szó- és fogalomkészletéből ered a kifejezés, bár nem talált szó szerint egyező formát. Máshol találunk. Például a habsburgiánus transzilván machiavellizmus nagy mestere, Jósika Samu, egykori erdélyi kancellár a kissé nehezebb fel fogású Metternich-nek 1849-ben kellő didaxissal és szemrehányással fejtegette, hogy „a királyi szó a pozsonyi és pesti jogászlázadást törvényes forradalommá tette.” És a „törvényes forradalom”-ra a konzervatív Jósika Samu után a szocialista Szabó Ervin is a maga – kissé dogmatikus osztályharcos morcos komorságával – már felhívta a figyelmet. Péter László szerint a magyar liberálisok nem tartották be a tractatus dietalis bevett gyakorlatát, és így az eredmény: „a kőfalnak fejfel rohanó politika”.

Bár ez a – kissé angol mezbe öltözött – neorevizionista okfejtés frontális támadás, mely lehet, hogy sok választ vált ki, de amelyet éppen izgalmasan analitikus szemlélete miatt is érdemes volt közölni, mégis mélyen ágyazódik a magyar hagyományokban. Hiszen a magyar történetírásra is – nem egy esetben – jellemző a másodlagos intuíció. Az intuíció kevesek kiváltsága. Braudel hármás víziója jellegzetes terméke ennek. Nem véletlen, hogy egyesek szerint a Szent Háromsághoz több köze van, mint a történelemhez. Furet is szinte intuitív módon találta meg a módját, hogy revízióját a konzervatív hagyományra úgy építse, hogy ő maga ne csússzon jobbra, ha már egyszer a baloldalt alaposan megjárta. A magyar történetírásban Hajnal István lehet a nagyszerű példa. Ő olyan strukturális történelmet művelt, amely ma kultusz tárgya, míg Kossuth-tanulmányai némileg a magyar historiográfiai unalom áldozataivá váltak. Számára a Kossuth-kutatás gondviselésszerű volt. Az 1920-as években megövtá őt a politikai publicisztikától. Az 1950-es évek elején pedig valamiféle megtisztulás is lehetett számára az, ahogy Kossuth külpolitikájával foglalkozott, hiszen úgy érezte, vezekelnie kell azon szerencsétlen – a metaforikus verbalizmus terén elkövetett – zsidóellenes megnyilvánulásaiért, amelyeket valamiféle rövidzárlatnak tekinthetünk, amikor konzervatív szemlélete a korszellem szennyes áramával egy pillanatra találkozott. Hajnal az átélés művészetét gyakorolta, mint egykor Michelet vagy részben Iorga tette, és amint azt Collingwood elméleti szinten is kifejtette. Hajnal műve a magyar revizionizmus forrása. Mi tagadás: ez a mű kritika és azonosulás Kossuth-tal, hiszen – mint kéziratában hangsúlyozta – a nagy élmény az volt, hogy a zsarnokságnak odasújtunk. És ki tagadná, nem is olyan rossz szabadnak lenni!

A neorevizionizmus másik magyar hagyománya érzelmi. Érzélgősek vagyunk, a diszkrét melankóliától olykor a hangos melodránáig, miközben Clio munkásaiban álmaiból vagy rémálmaiból fel-feltámad Justitia bajnoka. Péter László is jó magyar ember. Igazságot szolgáltat Deák Ferencnek, amikor így zárja eszmefuttatását: „A Nagy Száműzött árnyékában

Deák Ferencz még mindig arra vár, hogy megkapja a magyar történészekről azt, ami őt megilleti”.

Nem tagadom, én is egy kicsit hiszek a túlvilágban, bízom is benne, félek is tőle. Talán még ez is sok szorongásom oka lehet. És tudom, Deák Ferenc nagyon nagy ember volt, ironikus, ha kellett a szarkazmusig, a helyzethez illő logikája kristálytisza volt, félelmetes emberismerő, aki meglátta az emberi cselekedetek titkos mozgatóit, anyagi türelemmel és gyilkos gúnyval tudta magyarázgatni a nekivadult, kissé fafejű képviselőknek az alkotmányosság és törvényesség alapfogalmait. De nem hiszem, hogy elégtételt várna a magyar történészekről. A történelem a maga módján igazolta őt, és Kossuthot is. Deák tudta, hogy Kossuth forradalma nélkül nincs kiegyezés, mint ahogy azt is tudta, hogy ez a kiegyezés mulandó; és a koronázásra nem is ment el. A hazai és még létező európai Kossuth-kultusz számára is jó fegyver volt, amikor kialakították az Osztrák–Magyar Monarchia szerkezetét. Talán nagy szerencsénk, hogy Deák Ferenc nem mondhatja el véleményét a történészek játékaikról, amelyekben hol van, hol nincs fantázia, minden történetírás éltető forrása, a neorevizionizmusé is.

Mélyen igaza van Paul Valérynek, amikor azt hangoztatta: „A Történelem az emberi agy kémiai termékének legveszélyesebb terméke.” Deák Ferenc már ezt is pontosan tudta, amikor – Pulszky Ferenc szerint – így fakadt ki, látva a fiatalok francia forradalom-kultuszát: „Beleélik magatokat azon időkre», így szólt ismételve, »mindegyikük választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom tragédiájának szereplői közül, s azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszhatni. Lamartine *Girondistái* veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de nem is Biblia, minőt ti csináltok belőle.«” Halász Imre szerint „azt tartotta, hogy egy jó regényből többet lehet tanulni, mint sok nagyképzű tudományos munkából.” Kegyetlenül igaz intések ezek. Az írás és az olvasás felelősségére is figyelmeztetnek, arra, hogy az embernek önmagának kell döntenie, miként viszonyul a nagy történelmi drámákhoz és mítoszokhoz, azok értelmezéseikhez, hogy elkerülhesse a szerepjátszás csapdáit is.

A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája a hagyomány és újszerűség dialektikájából is fakad.